

मराठी गझलेतील नवे शैलीप्रवाह

वैभव कुलकर्णी 'वैवकु'

प्रस्तावना :

वंदनीय भट साहेबांनी मराठी गझलेला जो त्यांचा स्वतःचा रंग दिला, त्याचा प्रभाव आणि परिणाम खूप काळ टिकेल असाच आहे. त्यांची शैली अत्यंत प्रभावी आणि परिणामकारक तर आहेच त्यासोबत ती अभ्यासनीय आणि अनुकरणीय देखील ठरलेली आहे. त्यामुळं पुढच्या काही पिढ्यांकडून भटांच्या गझलेचा अभ्यास आणि अनुकरण मोठ्या प्रमाणात झालंय. आजही अनेक रसिकांना, अभ्यासकांना "मराठी गझल म्हणजे भट साहेब" हे एकमेव समीकरण माहीत असतं.

खरं पाहता आता परिस्थिती बदलली आहे. गझलेत येणाऱ्या नव्या पिढ्या भटांच्या गझलेच्या प्रभावातून बाहेर पडत आहेत. असं वक्तव्य करताना नव्या शैलीप्रवाहात मुबलक संख्येनं उपलब्ध असलेले शेर/गझला, ह्या शैलींमध्ये सातत्यानं होत असलेलं सकस आणि दर्जेदार काम, त्या शैलीचं मराठी गझलेतलं भरीव आणि मूल्यवर्धक योगदान, तसं लिहिणाऱ्या शायरांची मुबलक संख्या आणि ह्या शैलीचं नव्या पिढीकडून लक्षणीय प्रमाणात होणारं अनुकरण आणि अभ्यास ही वस्तुस्थिती माझ्यासमोर आहे !

असं असलं तरी ह्या नव्या शैलीप्रवाहांबद्दल काही ठराविक मंडळी, खासकरून भटप्रामाण्यवादी लोक निगेटिव्ह प्रचार पेरताना दिसतात. ह्या नव्या प्रवाहांना "भटांना अपेक्षित नसलेली गझल" ठरवत अजून बरीच निगेटिव्ह विशेषणं लावत असता. त्यामुळं नवे शैलीप्रवाह मोठ्या प्रमाणात फॉलो करणारी गझलकरांची दमदार नवी पिढी आणि मराठी गझल म्हणजे भट साहेब इतकंच माहीत असणारे बहुतांश रसिक यांच्यात एक दरी निर्माण केली जात आहे जी खेदाची बाब आहे.

नवीन शैलीचं नवेपण म्हणजे तुलनेनं आधीच्या, रुळलेल्या पद्धतीपेक्षा असलेलं वेगळेपण इतकाच अर्थ लावला जाणं मला लेखात अपेक्षित आहे. हे नवे शैलीप्रवाह त्यांचे गुण, वैशिष्ट्ये, लक्षणं, प्रामुख्यानं मांडणी आणि बांधणी संबंधीचं वेगळेपण दाखवतात. एकूण आशय, चिंतन याबाबत नवे प्रवाह काय बदल दर्शवतात ह्याचा थोडक्यात आढावा जमल्यास आणि ओघाओघाने आपण पुढे जाता जाता घेऊच. ह्या नव्या पद्धतींमुळं मराठी गझलेत दिसणारा परिणाम, बदल, इत्यादी किती लक्षवेधी, मौलिक आणि स्पष्ट सांगायचं तर गरजेचंही कसं ठरत आहे हे पुढे येणाऱ्या मुद्यांवरून आणि उदाहरणांवरून आपल्या लक्षात येईलच ! आपण मुद्यांकडे वळू.

१) गझलेची संयत, सूक्ष्म आणि लवचिक भाषा आणि मांडणी :

गझलेची भाषा नेहमीच आकृतिबंधानंतरचं सर्वात महत्वाचं अंग किंवा ओळख राहिलेली आहे. ती सहज, संवादी, स्वच्छ आणि प्रवाही ठेवणं, अधिकाधिक नेहमीच्या वापरातली बोलल्यासारखी, जिवंत आणि नैसर्गिक ठेवणं हे गझल लेखनातलं एक महत्वाचं आव्हान मानलं जातं.

आजच्या गझलेची भाषा पूर्वीहून अधिक बोलकी, घडीव न वाटणारी, अधिक प्रवाही वाटेल अशी, आधुनिक वळणं सामावून घेणारी आहे. लागलीच एक शेर आठवला म्हणून सांगतो. आनंदकंद सारख्या आकृतिबंधाची काटेकोर आणि आग्रही मागणी करणाऱ्या आक्रमक वृत्तातला हा शेर, पण वाचल्यावर त्याचं वृत्त हे आहे ह्याकडं अजिबात लक्ष जाऊ न देणारी मांडणी ! शेर सुशांत खुरसाळे यांचाय.

•
थांबूनही इथे मी वायाच चाललो की
गेलो इथून तर मग जाईल काय वाया
-सुशांत खुरसाळे

•
आजची गझलभाषा थोडी गद्यप्राय आणि रुक्ष असण्याचे, तिच्यावर मुक्तछंदाचं आक्रमण झाल्याचे काही छुपे आरोप होत असतात पण हे लक्षात घ्यायला हवं की आजच्या जीवनमानाचा वेग, प्रश्नांची, घटनांची एकामागोमाग आघात करून मानवी संवेदनांना बोथट करण्याची क्षमता, ह्यांच्याशी जुळवून घेण्याचा परिणाम इत्यादी होऊनही गझलेच्या आजच्या भाषेची, आशय आणि अर्थाची उकल करण्याचं आवाहन (अपील) करण्याची क्षमता आणि आवेगीपणा हे घटक मुळीच कमी झालेले नसून उलट वाढलेले आहेत.

आजची गझल आधीपेक्षा संयतपणे व्यक्त होते, आशयाचे बारकावे हळुवार टिपत शब्दांची लवचिक निवड करते.

संयतपणाचा उल्लेख झालाच आहे तर एक उदाहरण बघू. त्यांचा विषय पाहता एखादी चळवळ, उठाव, आंदोलन ह्याची पार्श्वभूमी दाखवू शकणारे दोन शेर बघू एक भट साहेबांचा आणि एक सांप्रत काळातला डॉ. ज्ञानेश पाटील ह्यांचा. आणि बघू की पूर्वीपेक्षा आताची परिस्थिती (शेरातली) अधिक स्फोटक दिसत असली तरी अभिव्यक्ती अधिक संयत कशी आहे ते !

•
साध्याच माणसांचा एल्गार येत आहे
हा थोर गांडुळांचा भोंदू जमाव नाही
- भट साहेब

•
बनू लागेल आता शस्त्र ह्या प्रत्येक दगडाचे
सुटू लागेल आता प्रश्न हा रस्त्यात हातांनी
- डॉ ज्ञानेश पाटील

•
एक अशा आशयाचं म्हणणं प्रसिद्ध आहे, की गझल आशयसौंदर्य व्यक्त करण्यासाठी असते, केवळ यमकपटुता / शब्दप्रभुत्व दाखवण्यासाठी नव्हे ! नव्या गझलशैलीप्रवाहात, गझलेतून

हे साध्य करण्याच्या जबाबदारीचं गझलकरांना असलेलं भान आणि जोखमीची जाणीव दोन्ही स्पष्टपणे आणि सातत्यानं जाणवत राहतं.

अगदी साधा विषय/मुद्दा, शेरात योजलेला विरोधाभास पाहू. आधीच्या शैलीत शेरात जर विरोधाभास वापरला असेल तर तो उघडपणे म्हणजे योजलेल्या दोन मुख्य प्रतिमांमध्ये आणि ठळक करून म्हणजे लगेच लक्षात येईल आणि राहिल असा मांडला जायचा जसं भट साहेबांचा शेर फूल आणि वसंत हा संकेत वापरून ह्या प्रतिमांमधला विरोधाभास उघड आणि ठळकपणे कसा मांडतो पहा..

•
कुठलेच फूल आता मजला पसंत नाही

मी जाणतो अरे हा माझा वसंत नाही

- भट साहेब

•
आता विरोधाभास कसा सूचकपणे आणि सूक्ष्म संदर्भातून खुलवता येतो, टिपता येतो हे पहा,
चित्तरंजन भट यांचा शेर...

•
वेल जाईची पुन्हा फुलणार माझी

सांज अवधी लालसर होणार नंतर

- चित्तरंजन भट

•
ह्यात जाईचे फूल/वेल आणि सांज ह्या संकेताच्या मूळ जोडीसाठी आणि थेटपणे न वापरता फुलणे आणि सुकणे असा विरोधाभास सूक्ष्मपणे वापरला, त्यातही जाईचे फूल सुकताना लालसर होते हा संदर्भ पेरत लालसर ह्या शब्दातून सुकण्याचं सूचन केलं आहे.

आता परस्परसंबंध (राबता) ह्या गुणाबद्दल सांगता येईल अशा काही मांडणीच्या पद्धती पाहू. शेराची पहिली ओळ ऐकली की दुसरी ओळ, किमान काफिया काय असू शकेल ह्याचं भाकीत (प्रेडीक्शन) करता येणं सराईत रसिकाला सहज शक्य होणं ही गोष्ट अनेकदा घडते. नव्या शैलीत मात्र अनेकदा असं होतं की दोन्ही ओळी स्वतंत्र वाचल्या की त्या दोन्ही एकत्र आणून शेर होऊ शकतो हा कयास बांधता येऊ नये पण एकत्र वाचल्या की एकजीव एकसंध आशय शेर तयार व्हावा. हे एक धक्कातंत्र असू शकतं पण पूर्वी जो शेरात येणारा तोचतो पणा आणि प्रेडीक्टेबलिटी कमी व्हायला मदत झाली. (अर्थात हे ठरवून होणं दुरापास्त आणि शिवाय जोखीम अशी की आशय आणि दर्जा ह्यांच्याशी तडजोड करता येणार नाही अन्यथा शेर दुर्बोध होण्याची भीती आहेच)

•
मनात शंका वाढत गेली

रंग बदलला आकाशाचा

- रत्नमाला शिंदे

•
रंगही बदलेल हा साधेपणा माझा

आणखी म्हणशील की सांगितले नाही

- अल्पना देशमुख नायक

•

पारवे झालेत सध्या केवढे

काय पण मी काढतो आहे विषय

-बेफिकीर

•

हा जसा ओळींमधला राबता तसा आणखी एक प्रकार, मांडणीतली पद्धत बघा... जे म्हणायचं आहे आणि जे म्हणून झालंय त्यात सूक्ष्म अंतर्विरोध जपणं. असं करताना थोडं उपहासात्मक, टोमणेवजा बोलणं (सारकेंझम). एक विचार सरळ थेट न मांडता उलट दिशेनं मांडणं !

•

काढ जे डोक्यात आहे शक्य झाले तर

जा अता मोरीत पाणी तापले आहे

- स्वप्नील शेवडे

•

तुकोबारायही म्हणाले आहेतच "नाही निर्मळ जीवन काय करील साबण" हेच वरच्या शेरातून म्हणलं आहे जणू!

अंधोळ करून मनातला डोक्यातला विचार थोडीच जाईल? पण म्हणताना तसं म्हटलं आहे ! जा अंधोळ कर पाणी तापलंय आणि जाऊन डोक्यात आहे ते काढून टाक (जमणार नाहीच पण बघ शक्य झालं तर..)

ह्यावरून लक्षात आलेला अजून एक मुद्दा आठवला. शब्दांचा लवचिक अर्थानं वापर करणं. एक शेर आहे त्यात एक शब्द दोनदा वापरलाय ह्या शब्दाला मुळात दोन एकस्प्रेशन्स आहेत, एक उद्धारवाचक एक प्रश्नार्थक ! शब्द आहे "किती" आणि आता शेर बघा आश्याला दोन वेगवेगळ्या दिशांनी कसा पुढे नेतो, कसे व्यक्त करतो..

•

ज्या क्षणास आपले ऋणानुबंध संपले

वाटले किती भकास वाटले बरे किती

- चित्तरंजन भट

•

शेर मांडण्याच्या अशा हजारो पद्धती असू शकतात, ज्यांपैकी आपल्याला खूप मोजक्याच माहीत झाल्या आहेत असं म्हणता येईल. अशा अनोख्या पद्धती नवनवे गझलकार त्या त्या काळात शोधत असतात आणि पुढेही शोधत राहतील. गझल केवळ दोनच ओळीत म्हणजे एका शेरात.. खरंतर एका साच्यात बंदीस्तपणे व्यक्त होत असली तरी ती नवनवोन्मेषशालिनी का ठरत आहे हे अशा उदाहरणांवरून सहज लक्षात यावं!

२) शेरांचे विषय, प्रतिमानाविन्य, चित्रमयता, कथात्मकता अमूर्तता आणि अब्सर्डपणा, वगैरे

गझलेच्या भाषेनंतर, भाषिक मांडणीनंतर नव्या गझलेत लक्षणीयरीत्या दिसून येणारा बदल म्हणजे तिचे विषय तिच्यात वापरलेल्या प्रतिमा हा होय! त्यातही सुरुवातीलाच आजच्या गझलेबद्दल एक लक्षणीय बाब पाहू ती म्हणजे.. 'मी'चं मिनीमायझेसन !

मी हा गझलेत, शेरात निरीक्षक आणि निवेदक म्हणून उपस्थित असतोच असतो ! शिवाय शेरात आलेला 'मी'चा उल्लेख व्यक्तिगत नसून वैश्विक मानण्याची एक पद्धत मराठीत आहेच. पूर्वीच्या शैलीत अनेक गझलांमध्ये हा मी ठळक, उग्रपणे दिसत राहतो. 'मी'ची प्रतिमा लार्जर दॅन लाईफ

करणं, तिचं उदात्तीकरण करणं, मी विरुद्ध जग किंवा 'ते' असे प्रसंग रंगवणं ह्यातून तो आपल्या पुढं येत राहतो. त्याचं काही कारणही व्हॅलीड असावं असं वाटतं (गझल अभ्यासक अरुणोदय भाटकर म्हणतात त्याप्रमाणं गझलकार हा कोणत्याही काळात कायम नैष्ठुर्यपीडित राहिलाय, म्हणून तसं असेल !). "माणसांच्या मध्यरात्री हिंडणारा सूर्य मी", "मला त्यांचे हसू आले भविष्याच्या महाद्वारी , "जाणते ही बाग माझ्या सोसण्याच्या सार्थकाला" अशा ओळी ह्याची साक्ष देतात. भट साहेबांच्या अशा 'मी'चं पुढं काही अनुयायांकडून 'फक्त अंधानुकरण' होत राहिलं आणि किंबहुना त्यामुळंच एक प्रकारचा कृतकपणाचा आरोप त्या अनुकरणांवर होत राहिला. त्यामुळंच कदाचित ह्या 'मी'च्या मिनीमयझेशनची गरज लक्षात घेतली गेली आणि नव्या प्रवाहात ह्या 'मी'ला व्यक्त करण्याच्या नव्या पद्धती अवलंबल्या गेल्या. हा 'मी' "मी मी" न करता पुन्हा बेसिक निरीक्षक किंवा निवेदक ह्या पातळीवर शेरात आणून, प्रसंगी त्याचा उल्लेखही टाळून, गायबच करून शेर खुलवले गेले. त्यातून अर्थाचे नवे पदर उलगडत नेणं, 'स्व'साठी प्रतिमा प्रतीकांचा वापर करून शेराला सौंदर्य प्रदान करणं इथपासून 'मी'च्या असण्याबद्दल संदिग्धता शेराच्या मांडणीत राखून अर्थाच्या आणखी शक्यता निर्माण करणं असं दर्जात्मक काम त्यामुळं होऊ शकलं. तशी उदाहरणं पहा...

•
घाटकोपरला मिळाली सीट तिसरी
आणि विंडोसीटचा माणूस उठला

- जयदीप शरद जोशी

•
अवतीभवती जंगल होते नात्यांचे पण
जगण्यासाठी एक डहाळी पुरली होती
- अनंत ढवळे

•
आजही डुंबायला येतो तुझ्याकाठी
पण तुझ्या डोळ्यात पूर्वीचे तळे नसते
- भूषण कटककर 'बेफिकीर'

•
बेफिकीर सरांचा उल्लेख होताच मला त्यांचा आणखी एक शेर आठवला, मी (अहं) चा स्पष्ट उल्लेख, त्याचं अस्तित्व मान्य करूनही त्याला हाताळण्याची, त्याचा विचार करण्याची आणि तो मांडण्याची अशी एक सुंदर पद्धत मराठी शेरांच्या खयालात क्वचित पहायला मिळेल ! तो शेर आणि त्यातलं मी चं मिनीमायझेशन बघू आणि पुढच्या मुद्याकडं जाऊ..

•
घरी जा शांत चित्ताने कधीची भंगली कवटी
अहं असल्यामुळे मित्रा चिता माझी शमत नाही
- बेफिकीर

•
गझलेत कोणत्याही विषयाचं वावडं नाही हे तर आपण जाणतोच पण पूर्वीच्या गझलांपेक्षा हल्लीच्या गझलेच्या विषयात ठळकपणे आणि मुबलक आढळणारी बाब म्हणजे दैनंदिन जीवनातले अगदी छोटे छोटे कदाचित सहज दुर्लक्ष होईल इतके लहानसहान प्रसंग यांना विषय बनवणं आणि त्यातून एक दर्जेदार आशय, गझलवाली बात पैदा करणं!

जयदीप जोशींचा ह्या लेखात वर उल्लेखलेला लोकल प्रवासाचा शेर ह्याचंच उदाहरण आहे.

त्यांचा अजून एक शेर बघू सोबत इंद्रजीत उगले आणि सुप्रिया जाधव यांचाही एक एक शेर बघू

• ओह पाकीट आणले नाही
काय मिळते खिशात पाहूया
-जयदीप जोशी

• एवढी निष्काळजी नाही बरी
वाढली आहे तुझी दाढी किती
-इंद्रजीत उगले

• पिशवीमध्ये एकच पालेभाजी आहे
निघून गेल्या दिवसांची सय ताजी आहे
-सुप्रिया मिलिंद जाधव

अशा प्रसंगांचे शेर होऊ शकतात ही गोष्टच मुळात अचंबित करणारी ठरते. वरवर अगदी साधे किंबहुना काव्याचा विषय ठरू शकतील का, अशी शंका येणारे हे विषय जेव्हा 'गझलेच्या भाषेत' व्यक्त होतात तेव्हा एक क्षण, एक अस्वस्थ मनोवस्था किती अचूक एक्सप्रेसनसह व्यक्त करतात ! दोन ओळीत जे सांगितलंय त्याहून अधिक असं जे आहे ते कवेत घेण्यासाठी आपल्याला सारखं खुणावत राहतं.

नव्या गझलेच्या प्रतिमासुद्धा नाविन्य आणतात. त्या आधुनिक आणि समकालीन आहेत. उदाहरण म्हणून दोन शेर बघू. दोन्ही शेर तसं पाहिलं तर ग्रामीण विषय हाताळतात, एक औद्योगिकरण आणि बाजारीकरणाच्या विषय छेडत दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्याचं म्हणणं मांडतो तर एक शेर कृषी व्यवसायातून इतर व्यवसायात मोठ्या प्रमाणावर होणारं मनुष्यबलाचं स्थलांतर हा गंभीर विषय मांडतो पण त्यासाठी निवडलेल्या प्रतिमा किती नवीन, आधुनिक, आणि वैश्विक आहेत की हे शेर ग्रामीण किंवा शहरी अशा कुंपणात बंदिस्त करता येऊ नयेत

• नाक्या नाक्यावर पाण्याची मिळे बाटली
बहुधा त्यांनी पळवलेत ढग काय करावे
-शांताराम खामकर

• बकासुराला खाउ घातली आहे माझी भाकर मी
म्युझिअममध्ये ठेवुन आलो आहे माझा नांगर मी
- चंद्रशेखर सानेकर

• प्रतिमांचा आणि वैश्विकतेचा विषय निघालाच आहे तर त्यातून पूर्वी अपेक्षा केली जायची की मराठी गझलेला मराठी मातीचा सुगंध यावा, पण नवी गझल ह्या बाबतीत प्रांतिक सीमा लांगून केव्हाच पुढच्या प्रवासाला निघाली आहे.

• नियतीने जर चुकून कॅरेक्टर निवडीचा चान्स दिला
जय-वीरू वा गब्बर सोडुन कुणी कालिया होइल का
-शुभानन चिंचकर

•
तुझे मौन अन तुझे बोलणे परीक्षाच असते माझी
व्हॅन गॉगसारखा किती मी देऊ कापुन कान तुला
- चंद्रशेखर सानेकर

•
प्रतिमा प्रतिकामधून नवनवे संकेत तयार करून आपलं म्हणणं सांकेतिक पद्धतीनं मांडणं ही गझलेची 'अभिजात' पद्धत राहिली आहे. आताच्या मराठी गझलेनं प्रतिमांच्या वापराच्या बाबतीत काही नवीन पद्धती अवलंबल्या आहेत. त्यापैकी काही उल्लेखनीय पद्धती म्हणजे चित्रमय, कथात्मक, अमूर्त (अबस्ट्रॅक्ट), आणि अब्सर्ड (तर्कविसंगत) मांडणी ह्या होय.

पारंपरिक पद्धतीत सांकेतिकतेचा वापर करून प्रतिमांची सांगड घालून बहुतांश वेळा शेरातलं आपलं म्हणणं निष्कर्ष, वक्तव्य, उद्गार म्हणून सोपं किंबहुना थेट करत मांडलं जायचं. हाही मुद्दा आपण विचारात घेणार आहोत.

चित्रमय शेरात शब्दांमधून एक चित्र उभं केलं जातं तर कथात्मक शेरात एक प्रसंग. त्यातून जो अर्थ कवीला सांगायचा असतो तो निष्कर्ष, वक्तव्य म्हणून थेट न मांडला जाता, कधी सूचक तर कधी संदिग्ध पद्धतीनं आणि वेगवेगळ्या शक्यता घेऊन रसिकांना अर्थ लावण्याचं एक आवाहन करतो आणि त्याचं स्वातंत्र्यही देतो.

ऊन्ह ही प्रतिमा वापरलेले दोन चित्रमय शेर पहा

•
झाडावरती उन्हे उतरली
झाडावरचा थवा उडाला
- स्वप्नील शेवडे

•
ही उन्हे पहा जरतारी
पैठणीवरी पाण्याच्या
- वैभव देशमुख

•
अजून दोन चित्रमय शेर पहा

•
गळतानाही गिरकी घेते
लोभसवणी दिसे पानगळ
- सुप्रिया मिलिंद जाधव

•
ढगळ घालून झब्बा डोंगरावर
कुणाची वाट पाहत चंद्र बसला
- चित्तरंजन भट

•
प्रतिमांपेक्षा प्रतीकं त्याहून संकेत त्याहून रूपकं आणि त्यातून चित्रमयता अधिक उत्तम श्रेष्ठ असं एक कवितीक प्रमेय आहे असं काही अभ्यासक मानतात हे इथं आवर्जून नमूद करावं वाटतं.

काही कथात्मक शेर बघा..

एक किनारा होता तोही सोडून गेला हात नदीचा
काठावरती उरली होडी तीही बोलत नाही सध्या
- गणेश नागवडे

•
तहानलेले दोन समीक्षक काठावरती बुडून मेले
रंग कोणता पाण्याचा ते ह्या मुद्यावर भांडत होते
-चंद्रशेखर सानेकर

•
फोनवर एक मुलगी रडत राहिली
मी तिला रॉन्ग नंबर म्हणत राहिलो
- इंद्रजीत उगले

•
नव्या मराठी गझलेच्या शैलीप्रवाहांबद्दल बोलताना अब्सर्ड आणि अबस्ट्रॅक्ट प्रतिमांची निवड आणि मांडणी हा मुद्दा अगदीच टाळता न येण्याजोगा ठरावा! अबस्ट्रॅक्ट म्हणजे अमूर्त, जे केवळ कल्पनेत अस्तित्वात असतं, त्याचा ठोस, स्पष्ट, संपूर्ण अर्थ लावता येणं शक्य होत नसलं तरीपण अर्थाच्या अनेक शक्यता तयार होतात किंवा प्रत्येक वेळी आस्वाद घेताना काही नवे पदर हाती लागू शकतात. अब्सर्ड म्हणजे तर्कविसंगत. अशा कलाकृतीत एक विसंगती, निरर्थकता टिपताना त्यावरचं केलेलं भाष्य एक गंभीर, कडवट, हास्य तयार करतं.
एक अमूर्त प्रतिमा योजलेला शेर आणि नंतर अब्सर्ड शेर बघू.

•
ऊन्ह केवढे प्रसन्न दिसते आहे
काय हवेचा पगार झाला आहे
- चंद्रशेखर सानेकर

•
तू गाय मारल्याचा तोंडास वास येतो
सिंहा पतंजलीचे दातांस चोळ मंजन
- सतीश दराडे

•
सरळ, थेट, एकरेषीय, "रेडी टू ईट" पद्धतीचा अर्थ हाती लागणं आव्हानात्मक ठरल्यानं, अबस्ट्रॅक्ट आणि अब्सर्ड कलाकृतींना (सर्व कलाप्रकारात) जगभर चांगला प्रतिसाद मिळतो. त्यांचा आस्वाद घेताना रसिकही अभ्यासून निघतो, अधिक प्रगल्भ अनुभव मिळवतो. मराठी गझलेत मात्र काही लोक ह्या मांडणीचा विरोध करतात. असे शेर क्लिष्ट असतात असा अपप्रचार सतत केला जातो. पण अशा नव्या बांधणीच्या शेरांना मराठी गझलरसिक चांगला प्रतिसाद देऊ लागले आहेत. शिवाय समजायला थोडे कष्ट पडणारे आणि दुर्बोध ह्यात नक्कीच फरक असतो. नव्या शैलीप्रवाहात मोडणारे असे अबस्ट्रॅक्ट आणि अब्सर्ड शेर रसिकांना अर्थपर्यंत पोहचण्यासाठी थोडं पुढं येण्याचं आवाहन करतात एवढंच.

चित्रमय, कथात्मक, अब्सर्ड व अबस्ट्रॅक्ट शेरांमुळं नेहमीच्या पारंपरिक गझलेत आणि इतर काव्यप्रकारात जी अनावश्यक आभासी दरी गेल्या काही वर्षांत निर्माण केली गेली होती ती कमी करायला, मिटवायला मोठी मदत मिळते आहे असं अनेक जाणकार मानतात.

३) कथ्य आणि कथन :

शेराच्या नेमक्या बांधणीसाठी दोन ओळीत वापरता आलेले शब्द, भाषा आणि प्रतिमा प्रतीकं वगैरेंसारखे लेखात उल्लेख केलेले घटक, त्यांची मांडणी, बांधणी इत्यादी इत्यादी कितीही चपखल असले तरी त्यातून एकूणात पुढे आलेलं कथ्य आणि शायराला सांगायचं असलेलं एकूण कथन/म्हणणं किंवा मूळ आशय वगैरेंचा ताळेबंद लावताना प्राप्त जमिनीच्या दोन ओळीतील अवकाश आणि त्या दोन ओळीनंतर उरणारं आकाश ह्यांचा आधार घ्यावाच लागेल असे शेर आताच्या मराठी गझलेत खूप आढळतात. पूर्वीची शेर मांडण्याची पद्धत सहसा सरळथेट, दोन ओळीत जेवढं उल्लेखलेलं आहे तेवढंच सांगून दोन ओळीतच म्हणणं संपवणारी आणि रसिकांना अंगवळणी पडलेलली अशी राहिली. आता मोठ्या प्रमाणात अवलंबली जाणारी पद्धत एक बदल किंवा क्रांतीच घडवून आणते आहे असं म्हणायला वाव आहे ! शेर दोन ओळी संपल्यानंतरही खऱ्या अर्थानं रसिकांच्या मनात सुरू होणं हे जास्त श्रेयस्कर मानणारा एक वर्गही मराठीत आहेच.

असे शेर ते ज्या क्षणाला मनात तयार व्हायला सुरुवात होते तो ट्रिगर (आरंभबिंदू), बिटविन द लाईन्स आणि बियाँण्ड द लाईन्स मध्ये खूप काही सांगतात, त्याबद्दलच्या अनेक शक्यता स्वतःत दडवून असतात, जे रसिकांनी स्वतः शोधायचं असतं. अर्थात ते त्यांच्यापर्यंत पोहचेल अशी शक्य तेवढी तजवीज शायर करून ठेवतोच, किंबहुना ती त्याची जबाबदारी असते! आपण लेखात पाहिलेले अनेक शेर अशा पद्धतीचे शेर आहेत. ते वर शोधून, पुन्हा वाचून वाचकांनी त्यांचा अशा पद्धतीने पुन्हा आस्वाद घ्यावा आणि हा कथ्य कथन वाला मुद्दा स्वतः अजून समजून घ्यावा ही विनंती. कारण त्यातच खरा आनंद आपल्याला मिळेल! सामारोपातसुद्धा काही शेर मी देणार आहे ते वाचतानाही ही अस्वादप्रक्रिया लक्षात ठेवावीत ही विनंती.

समारोप :

मराठी गझलेतील ह्या आणि अशा कित्येक, आजवर आलेल्या आणि पुढेही येणाऱ्या नव्या शैलीप्रवाहांबद्दल बोलताना, लेखाच्या समारोपकडे जाताना काही बाबी अजून स्पष्ट केलेल्या बऱ्या. वर ज्या मोजक्या पद्धती मी उदाहरणांसह देऊ शकलो तसे शेर आताचेच गझलकार लिहीत आहेत असं नव्हे पण असे शेर आता इतक्या मुबलक प्रमाणात, सातत्यानं लिहिले जात आहेत जेणेकरून ही नव्या गझलेची ओळख ठरते आहे. जुन्या पिढीच्या गझलकारांच्या गझलेत तसे शेर सापडतीलही.

एक सहज बोलका शेर पहा..

•

तू भेटलीस तेंव्हा मी बोललोच नाही

तू भेटतेस तेंव्हा माझे असेच होते

- भट साहेब

•

एक चित्रमय शेर..

•

गव्हाळी गौर रंगाला नव्हाळी सोनचाफ्याची

सणाला गौर मांडावी तसा तो चेहरा आहे

-सदानंद डबीर

•

आजचे सगळेच गझलकार त्यांचे सगळेच शेर नव्या पद्धतीनेच मांडतात, असाही गैरसमज नको. आजही पारंपरिक मांडणीचे शेर लिहिले जातातच, किंबहुना तुलनात्मक आणि संख्यात्मक रित्या तशी गझल लिहिणारे गझलकार संख्येनं जास्तच भरतील. तशा पद्धतीचे अनेकानेक उत्तम शेर आणि गझला आजही उपलब्ध होत आहेतच.

नवी शैली, जुनी शैली ह्यात एक उत्तम आणि दुसरी दुय्यम असा भेदभाव करणं देखील ह्या लेखाचा हेतू अजिबात नाही, किंबहुना असा भेदभाव करणं अगदीच योग्य नाही, पण नवी शैली आधीच्या रुळलेल्या पारंपरिक शैलीपेक्षा वेगळी का आणि कशी ठरते हे मात्र आपल्याला लक्षात घ्यायचं आहे.

एव्हाना आपल्या लक्षात हे नक्कीच आलं असेल की ह्या नव्या मांडणीच्या किंवा व्यक्त होण्याच्या पद्धती म्हणजे गझलेत दिसणारे वरवरचे, ढोबळ फरक नसून सूक्ष्म आणि आंतरिक बदल आहेत. अशा शेरानं आकलन आणि सौंदर्यबोध समजून घेण्यासाठी अवघड, बोजड क्लिष्ट नाही, फक्त रसिकांनी त्यांचा थोडा सराव आणि अभ्यास केला की झालं ! ह्या पद्धती म्हणजे कोणती भनाट, विराट, अफाट, अचाट गोष्ट नसून मराठी गझलेत घडून आलेले अगदी बारीक बारीक बदल (बारकावे) आहेत, मांडणी बांधणीतल्या कृप्त्याच म्हणू ! पण त्यांच्यामुळे साधला जाणारा परिणाम, आशयाचा विस्फोट तितकाच मोठा, विलक्षण आहे. ह्या अनुषंगानं आवर्जून सांगण्यासारखा एक अफलातून शेर पहा..

•
मर्यादांच्या सीमा वाढवण्यात खरी गंमत असते
बुडबुड्यातही विस्फोटाची शान लपवलेली आहे
- बेफिकीर

•
तसंच, मराठी गझलेत घडून आलेले हे बदल म्हणजे तिच्या चौकटीची मोडतोड अजिबात नसून तिच्या चौकटीचा विस्तार करणं आहे हे नमूद करणं मला महत्त्वाचं वाटतं!

कविता म्हटलं की भावभावना, वेदना-संवेदना आल्याच. पण गझलेत शेरानं जो आशय मांडला जातो त्याला खयाल म्हणतात, खयालाला केवळ विचार म्हणण्यापेक्षा चिंतन म्हणणं सयुक्तिक ठरेल ! आताच्या मराठी गझलेत एकूणच मनापेक्षा बुद्धी, भावनाप्रधानतेपेक्षा विचारप्रवणता, शब्दांना प्रभावी करण्यापेक्षा चिंतन आणि आशय जास्त परिणामकारक करून मांडणं हा विचार आवर्जून दिसतो. कविता शेर लिहिताना आपण भावनांनी कितीही दाटून आलो असलो तरी शब्द, प्रतिमा भाषा यांची निवड अधिक विवेकपूर्ण पद्धतीनं करणं.. आपलं म्हणणं आपलं त्यावरचं चिंतन एक मांडण्याची पद्धत ठरवणं त्याबाबत सतर्क राहणं, जागरूक राहणं त्यासाठीचं वेगळं चिंतन करणं, आणि एकूणच शेर अभ्यासपूर्ण आणि प्रगल्भ पद्धतीनं बांधणं ही आजच्या नवा शैलीप्रवाह हाताळणाऱ्या शायरांची खास बात. हे सगळं करणं कवीनं स्वतःची एक समीक्षकबुद्धी विकसित केल्यानं आणि कविता लिहिताना ती जागी ठेवल्यानं होत असावं.

गझलेत कालानुरूप नवे विषय आशय येत राहतातच, पुढेही येतील, तसंच हाताळणी आणि अभिव्यक्तीचे नवनवे शैलीप्रवाह देखील येतच राहतील..यायलाच हवेत ! आजचा काळ संपूर्ण जगासाठीच संक्रमण अवस्थेचा काळ मानला जातोय. परिस्थितीत क्षणोक्षणी होत राहणारे बदल, त्यातून मिळणारे धक्के, उभे राहणारे नवनवे प्रश्न त्यांचं आकलन, गुंतागुंत इत्यादी सगळं ! आताची गझल ह्या सगळ्यांना नेमक्या पद्धतीनं सामोरी जाते आहे. हा सगळा उद्रेक, त्याची स्फोटकता,

दाहकता अधिक संयत करून स्वतःच सौंदर्य न ढळू देता ती सांभाळते आहेच पण विषयांच्या मुळाशी अधिक खोल उतरून त्यांची नेमकी उकल करण्याचा प्रॅक्टिकल प्रयत्न देखील करते आहे. जागे अभावी तीन चारच शेर ह्या अनुषंगानं बघू.

•
परंपरा जपणारे आपण

जुनी घरे विकणारे आपण

- अनंत ढवळे

•
तिफण थांबवुन विचार करतो आहे मी

पेरू की खाऊ हे दाणे काय करू

- वैभव देशमुख

•
शेकडो हूड छोकऱ्यांमध्ये

एक मुलगा उदास कोणाचा

- विजय दिनकर पाटील 'कणखर'

•
मला अस्वस्थ वाटू लागले नंतर

तुला शुन्यात बघतांना बघत होतो

- इंद्रजीत उगले

•
हा कसा क्रूस आहे इथे रोज अस्थीर का वाटते

नेमका कोणत्या भावनेचा खिळा हालता राहतो

- डॉ ज्ञानेश पाटील

•
मराठी गझलेतले आताचे, नवे असे सगळेच शैलीप्रवाह नमूद करण्यात अडचण म्हणजे माझं मर्यादित ज्ञान असू शकतं, लेखनसीमा नावाची एक गोष्टही आड येतेच. शिवाय असं नवं लिहिणाऱ्या सगळ्याच शायरांची नोंद घेत त्यांचे शेर एकाच लेखात देण्याला सुध्दा तशाच मर्यादा आहेत हेही सर्वांनी समजून घ्यावं ही विनंती.

हा लेख लिहिण्यामागची मूळ तळमळ हीच होती की सुरेश भट ह्या उगमापासून वेगवेगळी वळणे घेत पुढे पुढे जात असणारे मराठी गझलेचे शैलीप्रवाह यांची निदान तोंडओळख करून देऊन, उगमापाशीच थांबलेल्या रसिकाला ह्या शैलीप्रवाहात भिजण्याचं आवाहन करणं. जो कविवर्ग नव्यानं गझलेकडं वळतोय त्याच्या लक्षात मराठी गझलेच्या प्रवासाचा आजचा टप्पा आणून देणं, जेणेकरून तो नव्यानं गझलेत आलेला वाटसरू त्याला योग्य वाटतील ती नेमकी वळणं घेऊन, प्रवासाची दिशा ठरवू शकेलच पण स्वतासाठीच्या नव्या वाटाही शोधून, जोखून पाहू शकेल ! लेखातून मी केलेल्या त्या प्रयत्नाला आपण नक्कीच यश द्याल असा विश्वास व्यक्त करतो आणि थांबतो !

~वैवकु